SOVET DAVRIDA XORAZM VILOYATI AHOLISINING QISHLOQ XO'JALIGI SOHASIDAGI TARAQQIYOTI VA INQIROZI

Komiljonov Oxunjon
Mamun Universiteti
komiljonovoxunjon36@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqola sovet davri (1917–1991) mobaynida Xorazm viloyati qishloq xo'jaligida kuzatilgan taraqqiyot jarayonlari hamda tizimli inqirozning tarixiy-tahliliy ko'rinishini o'rganadi. Maqolada kollektivlashtirish siyosati, paxta yakkahokimligi, suv resurslarining beqiyos isrof etilishi va Orol dengizining qurishiga olib kelgan ekologik falokatning mintaqaga ta'siri ilmiy adabiyotlar tahlili orqali ko'rib chiqiladi. Xorazm viloyati uchun uzoq muddatli salbiy oqibatlar keltirib chiqargan va bu oqibatlar mustaqillik davriga ham o'z aksini ko'rsatgan.

Kalit so'zlar: Xorazm viloyati, sovet agrar siyosati, kollektivlashtirish, paxta yakkahokimligi, Orol dengizi inqirozi, qishloq xo'jaligi tarixiy tahlili

Аннотация. Данная статья исследует историко-аналитическую картину процессов развития и системного кризиса в сельском хозяйстве Хорезмской области в советский период (1917–1991). В статье посредством анализа научной литературы рассматриваются политика коллективизации, хлопковая монокультура, беспрецедентное расточительство водных ресурсов и влияние экологической катастрофы, приведшей к высыханию Аральского моря, на регион. Обосновывается, что советская аграрная политика повлекла за собой долгосрочные негативные последствия для Хорезмской области, которые нашли своё отражение и в эпоху независимости.

Ключевые слова: Хорезмская область, советская аграрная политика, коллективизация, хлопковая монокультура, Аральский кризис, историко-аналитический анализ сельского хозяйства

Abstract. This article examines the historical and analytical account of developmental processes and systemic crisis in the agricultural sector of Khorezm region during the Soviet era (1917–1991). Through a review of scholarly literature, the article addresses the policy of collectivisation, cotton monoculture, the unprecedented depletion of water resources, and the regional impact of the ecological catastrophe that led to the desiccation of the Aral Sea. It is argued that Soviet agrarian policy produced long-term adverse consequences for Khorezm region, the effects of which continued to manifest into the post-independence period.

Keywords: Khorezm region, Soviet agrarian policy, collectivisation, cotton monoculture, Aral Sea crisis, historical analysis of agriculture

Kirish

Xorazm viloyati O'zbekistonning shimoli-g'arbiy qismida joylashgan bo'lib, tarixan Amudaryo deltasida rivojlangan dehqonchilik madaniyatining markazi sifatida o'z o'rniga ega. Sovet hokimiyatining o'rnatilishi bilan ushbu mintaqada agrar munosabatlar tubdan o'zgardi va bu o'zgarishlar faqat iqtisodiy emas, balki ijtimoiy hamda ekologik jihatdan ham keng miqyosli oqibatlarga olib keldi. Sovet davrida qishloq xo'jaligiga nisbatan olib borilgan markazlashtirilgan siyosat, avvalo, paxta yetishtirish hajmini keskin oshirishga qaratilgan bo'lsa-da, vaqt o'tishi bilan bu siyosat mintaqaning tabiiy resurslarini tugash chegarasiga olib keldi [1]. Muammoning dolzarbligi shundaki, sovet davrida Xorazm viloyatida ro'y bergan agrar jarayonlarni tizimli o'rganish nafaqat tarix fani, balki zamonaviy mintaqaviy rivojlanish konsepsiyalari uchun ham muhim metodologik asos yaratadi. Tadqiqotchilar ko'pincha markaziy Osiyo qishloq xo'jaligini umuman, yalpi ko'rsatkichlar doirasida tahlil etishadi, biroq viloyat miqyosidagi xususiy tarixiy jarayonlarni yetarlicha yoritish darajasi hali ham past bo'lib qolmoqda [2]. Ushbu maqolaning asosiy maqsadi Xorazm viloyatiga xos bo'lgan sovet agrar siyosatining bosqichlari, uning

ijobiy natijalari va tizimli nuqsonlari, shuningdek, inqiroz belgilarining shakllanishi jarayonini adabiyotlar tahlili va mantiqiy xulosalar asosida ochib berishdan iborat. Maqola doirasida sovet davrining dastlabki yillari, kollektivlashtirish bosqichi, urushdan keyingi qayta tiklash davri va so'nggi sovet o'n yilliklari alohida tarixiy manba va ilmiy tadqiqotlar orqali ko'rib chiqiladi.

Metodologiya va adabiyotlar tahlili

Ushbu tadqiqot sof tahliliy-tavsifiy metodologiyaga asoslanib, asosan tarixiy adabiyotlar tahlili, solishtirma tarix usuli va mintaqaviy tarixnavislik manbalaridan foydalanishga tayangan. Sovet davrida O'rta Osiyoning agrar tarixini o'rganish ancha tarqoq holda, asosan rus tilida olib borilgan va ko'pincha mafkuraviy prizmada taqdim etilgan. Shu bois, sovet davridan keyingi O'zbek va xorijiy tadqiqotchilerning ishlari asosiy muvozanat manbai sifatida muhim ahamiyat kasb etadi [3]. Xorazm viloyatiga nisbatan maxsus yozilgan tarixiy tadqiqotlar soni cheklangan bo'lsa-da, Karakalpog'iston va Quyi Amudaryo havzasiga doir tadqiqotlar Xorazm bilan umumiy ekologik va agrar muammolarni baham ko'radi, shuning uchun ular ham tahlil doirasiga kiritilgan [4]. Sovet statistik to'plamlari, ayniqsa 1926, 1939, 1959 va 1970-yillardagi aholishunoslik ma'lumotlari qishloq xo'jaligi mehnat resurslari dinamikasini ko'rsatuvchi muhim birlamchi manbalar sifatida e'tiborga olingan [5].

Orol dengizi inqiroziga doir xalqaro tadqiqotlar esa, jumladan Micklin tomonidan olib borilgan ko'p yillik tadqiqotlar, viloyatdagi suv xo'jaligi tizimining tanazzulini tushunishda asosiy tayanch bo'lib xizmat qilgan [6]. O'zbek tarixshunosligi sovet davridagi agrar munosabatlarni, xususan, kollektivlashtirish va paxta monopoliyasini mustaqillik yillaridan boshlab qayta baholashga kirishgan; bu borada Karimov va boshqa mahalliy tadqiqotchilarning ishlari alohida o'rin tutadi [7]. Solishtirma tarix usuli doirasida Farg'ona va Toshkent viloyatlarining sovet agrar siyosatiga nisbatan Xorazm tajribasining o'ziga xos xususiyatlari ajratib ko'rsatilgan, zero Xorazm geografik jihatdan izolyatsiyalanganligi, cho'l muhiti va o'ziga xos suv tarmog'i tizimi bilan boshqa viloyatlardan tubdan farq qiladi [8].

Natijalar va muhokama

Tahlil ko'rsatadiki, sovet davrida Xorazm viloyatining qishloq xo'jaligi tarixi ikki yaqqol bosqichga bo'linadi: dastlabki o'n yilliklardagi majburiy modernizatsiya bosqichi va keyinchalik tizimli tanazzulga olib kelgan surunkali inqiroz bosqichi. Birinchi bosqich 1920-yillarning oxirida boshlangan kollektivlashtirish siyosati bilan bog'liq bo'lib, mintaqadagi an'anaviy dehqon xo'jaliklari zo'ravonlik bilan kolxoz tizimiga birlashtirildi [1]. Bu jarayon Xorazmda ayniqsa qattiq kechdi, chunki mahalliy dehqonlar o'zlarining suv taqsimoti tizimiga asoslangan avtonom xo'jalik an'analariga ega bo'lib, sovet markazlashtiruv modeli bilan keskin ziddiyatga kirishdi. Kolxozlashtirishning dastlabki yillarida mahsuldorlik keskin pasaydi, oziq-ovqat tanqisligi vujudga keldi va ko'plab qishloq aholisi shaharlar yoki boshqa hududlarga ko'chib ketishga majbur bo'ldi [2].

Sovet davlatining paxta yakkahokimligini joriy etish siyosati Xorazmda 1930-yillardan boshlab kuchaydi va bu siyosat viloyatning butun agrar tuzilmasini qamrab oldi. Ekin maydonlarining katta qismi oziq-ovqat ekinlaridan paxta yetishtirishga o'tkazildi va bu holat mahalliy aholining oziq-ovqat xavfsizligini bevosita tahdid ostiga qo'ydi [3]. Biroq, sovet statistikasi nuqtai nazaridan bu yillar Xorazm qishloq xo'jaligining "gullash" davri hisoblanardi, zero paxta yig'im-terim hajmi ketma-ket o'sib bordi. 1950–1960-yillarda yangi kanallar, irrigatsiya inshootlari va suv ombori loyihalari amalga oshirildi, bu esa ekin maydonlarini kengaytirishga imkon berdi [4]. Sovet davri texnikasi va mineral o'g'itlar keng qo'llanila boshlandi, shu bilan birga yerni intensiv ishlatish usullari ham joriy etildi. Biroq bu texnik yutuqlar naqd narxlar bilan birga keldi: yerning sho'rlanishi, yer osti suvlarining ko'tarilishi va tuproqning ekologik holati yomonlashishi ko'rinishidagi muammolar 1960-yillardan boshlab aniq ko'rina boshladi [5].

Orol dengizining qurishiga olib kelgan suv inqirozi Xorazm viloyatini mintaqadagi boshqa viloyatlarga qaraganda ko'proq zarba berdi. Amudaryo suvlarining Orol dengiziga yetib bormasligiga sabab bo'lgan suv sarfining ortishi, birinchi navbatda Xorazm va Qoraqalpog'istondagi irrigatsiya tizimlarining beqiyos kengayishi bilan bog'liq edi [6]. 1970-yillarga kelib Orol dengizining sathi tushishi qishloq xo'jaligi uchun ham falokatli oqibatlar keltirib chiqara boshladi: mineral tuz bilan to'yingan shamollar ekin maydonlarini qoplab oldi, mahsuldorlik pasaydi va yerning yaroqliligi keskin kamaydi. Sovet markaziy rejalashtirish tizimi bu muammolarga munosib javob bera olmadi, balki paxta rejalarini bajarishni har qanday sharoitda davom ettirishni talab qilar edi [7]. 1980-yillarning ikkinchi yarmi va

sovet davrining so'nggi bosqichida Xorazm viloyati qishloq xo'jaligi tizimi tizimli inqirozning barcha belgilarini o'zida mujassam etdi. Ekin maydonlarining 30 foizdan ortig'i sho'rlanish yoki degradatsiya tufayli cheklangan unumdorlikka tushib qolgan edi [8].

Mehnat unumdorligi pasaygan, qishloq aholisining turmush darajasi tanazzul pallasiga kirgan va ekologik muhit insonlar hayotini xavf ostiga qo'yadigan darajaga yetib kelgan edi. Sovet tizimining bu muammolarni yashirish va ko'rsatkichlarni sun'iy ravishda yuqori ko'rsatish odati haqiqiy ahvolni yanada og'irlashtirdi, chunki kerakli islohotlar o'z vaqtida amalga oshirilmadi [9]. Ushbu tahlil sovet agrar modelining Xorazmga nisbatan ikki qarama-qarshi yuz ko'rsatganini tasdiqlaydi. Bir tomondan, infrastruktura investitsiyalari, mexanizatsiyalash va irrigatsiya kengayishi dastlabki yillarda ishlab chiqarish hajmini oshirgan bo'lsa, boshqa tomondan, yakkahokimlik tizimi, ekologik mas'uliyatsizlik va markazlashtirilgan boshqaruv mintaqani uzoq muddatli taraqqiyotsizlikka mahkum etdi [10]. Mustaqillik yillarida Xorazm viloyatining qishloq xo'jaligida ro'y bergan muammolar ko'p jihatdan sovet davridagi siyosatning bevosita merosidan iborat ekanligi ushbu tahlilning markaziy xulosasini tashkil etadi.

Xulosa

Sovet davrida Xorazm viloyati qishloq xo'jaligi tizimi ikki qutbli tarixiy tajribani boshdan kechirdi. Dastlabki modernizatsiya va irrigatsiya kengayishi paxta ishlab chiqarishida miqdoriy o'sishga erishgan bo'lsa-da, bu o'sish tabiiy va ijtimoiy resurslarning haddan tashqari isrof etilishi evaziga qo'lga kiritildi. Kollektivlashtirish siyosati an'anaviy mahalliy dehqon xo'jaligini tugatdi; paxta yakkahokimligi esa oziq-ovqat xavfsizligini izdan chiqardi. Orol dengizi inqirozi va tuproq sho'rlanishi sovet agrar modelining ekologik jihatdan mutlaqo barqaror emasligini ko'rsatdi. Mustaqillik pallasida Xorazm viloyati meros sifatida kuchsizlangan tuproq, degradatsiyalangan suv resurslari va qayta tiklashni talab etuvchi agrar tuzilmani qabul qildi. Ushbu tadqiqot sovet davrining agrar merosini faqat raqamlar doirasida emas, balki ijtimoiy-ekologik tizim nuqtai nazaridan ko'rib chiqish zarurligini ta'kidlaydi. Kelgusida ushbu mavzu bo'yicha viloyat arxiv manbalariga asoslangan yanada chuqurroq tadqiqotlar o'tkazilishi tavsiya etiladi.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Акрамов З.М. Коллективизация в Средней Азии: особенности и последствия. — Ташкент: Фан, 1991. — 248 с.
2. Alimov R. O'zbekistonda sovet agrar siyosati (1920–1941). — Toshkent: O'zbekiston, 2003. — 312 b.
3. Абдуллаев Е.В. Хлопковая монокультура и её социальные последствия в Узбекистане. — Ташкент: Академия наук РУз, 2005. — 196 с.
4. Morozova I. The Bolshevik Gamble: Russian Military Intervention in Central Asia. — New York: Routledge, 2009. — 274 p.
5. Центральное статистическое управление СССР. Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года. Т. 1. — М.: Статистика, 1972. — 432 с.
6. Micklin P. The Aral Sea Disaster // Annual Review of Earth and Planetary Sciences. — 2007. — Vol. 35. — P. 47–72.
7. Karimov A. Mustaqillik davridagi tarixiy qadriyatlar va sovet merosi. — Toshkent: Ma'naviyat, 2001. — 187 b.
8. Raximov M. Xorazm viloyatining tarixiy-geografik tavsifi va iqtisodiy rivojlanishi. — Urganch: Xorazm, 2008. — 156 b.
9. Gleason G. The Central Asian States: Discovering Independence. — Boulder: Westview Press, 1997. — 211 p.
10. Wegerich K. Water Resources Management in Central Asia: Soviet Legacy and Post-Soviet Challenges // Central Asian Survey. — 2008. — Vol. 27, № 1. — P. 1–17.